

ІНТЕГРАЦІЯ ПАРАЛІНГВІСТИЧНИХ ЗАСОБІВ У ВЕРБАЛЬНЕ ІНШОМОВНЕ СПІЛКУВАННЯ СТУДЕНТІВ

INTEGRATION OF PARALINGUISTIC MEANS INTO THE STUDENTS VERBAL FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATION

Стаття присвячена проблемі інтеграції в процес навчання усного іноземного мовлення паралінгвістичних засобів комунікації. Дослідження включало аналітичне вивчення та практичне впровадження в методику викладання французької й англійської мов майбутнім спеціалістам аграрного сектору використання паралінгвістичних засобів під час усного професійного спілкування. Нами проаналізовані комунікативні особливості французької й англійської культур. На основі аналізу теоретичних педагогічних досліджень цієї теми проведено експеримент з упровадження певних паралінгвістичних явищ у студентську вербальну комунікацію. Після аналізу матеріалів дослідження зроблені висновки та розроблено рекомендації.

Ключові слова: інтеграція, паралінгвістичні засоби, невербальна діяльність, методологічна типологія, порівняння різних культур, навчання усного професійного мовлення.

Статья направлена на изучение проблемы интеграции паралингвистических средств коммуникации в процесс обучения устной иноязычной речи. Исследование включало аналитическое изучение и практическое внедрение в методику преподавания французского и английского языков для будущих специалистов аграрного сектора использования паралингвистических средств в процессе усного профессионального говорения. Нами проанализированы коммуникативные особенности французской и английской культур. На основе анализа

теоретических исследований данной темы проведен эксперимент по внедрению определенных паралингвистических явлений в студенческую вербальную коммуникацию. После анализа материалов исследования сделаны выводы и разработаны рекомендации.

Ключевые слова: интеграция, паралингвистические средства, невербальная деятельность, методологическая типология, сравнение разных культур, обучение усному профессиональному говорению.

The article focuses on the problem of implementing paralinguistic means in oral foreign language communication. The research provides theoretical study and practical elaboration of the methodology of training future agrarian specialists to use paralinguistic means in French and English courses of oral professional communication. English and French paralinguistic communicative features have been analyzed. On the basis of the analysis of theoretical pedagogical research the experiment of the chosen nonverbal component integration into students verbal communication have been carried out. Most of the basic communication signals that are the same all over the world have been transformed into symbols that can be put into the text. Research materials were analyzed. Conclusions and recommendations have been given according to the experimental study results.

Key words: integration, paralinguistic means, nonverbal activity, methodological typology, comparison of different cultures, French and English oral professional communication teaching.

УДК 81-13:81'243:378.147

Крекотень О.В.,
старший викладач
кафедри іноземних мов
Сумського національного
аграрного університету

Байдак Л.І.,
старший викладач
кафедри іноземних мов
Сумського національного
аграрного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Курс навчання іноземної мови у вищих навчальних закладах аграрного напрямку передбачає таку організацію навчального процесу, яка є системою різноманітних компонентів, взаємопов'язаних між собою та підпорядкованих єдиній меті навчання – навчити спеціаліста спілкуватись іноземною мовою для вирішення певних професійних завдань.

Варто зауважити, що засоби, які майбутній спеціаліст має використовувати для вирішення комунікативних проблем, передусім є вербальними, тобто словесними. Проте, як відомо, кожна мова має ще додаткові засоби для здійснення комунікації, які спеціалісти називають невербальними.

Проблема використання невербальних засобів комунікації не нова, але цікавість до неї з боку науковців не слабшає, що зумовлено бурхливим розвитком співробітництва між країнами в різних сферах. Вагомим чинником, який визначає якість освіти майбутнього фахівця аграрного сектору, є його мобільність під час стажування за кордоном. Вивчення арсеналу невербальних факторів, що як супроводжують спілкування та передачу інформації в повсякденному житті, так і стають у нагоді

під час переговорів ділових партнерів, сприяє результативності навчального процесу. Отже, на сучасному етапі важливим є питання розширення засобів спілкування шляхом поєднання традиційних форм із невербальними, що й зумовлює актуальність дослідження. Мовознавчою дисципліною, яка вивчає невербальні фактори, є паралінгвістика. Щодо визначення погодимось із Г. Демиденко, що це – 1) розділ мовознавства, який вивчає невербальні (немовні) засоби, залучені до мовленнєвого повідомлення, що передають разом із вербальними засобами смисловою інформацію; 2) сукупність невербальних засобів, які беруть участь у мовленнєвій діяльності (фонаційні, кінетичні та графічні) [1, с. 172]. Причина цікавості до невербальних компонентів стає зрозумілою, якщо звернутися до результатів досліджень антропологів та етнологів. З'ясовано, що передана словами інформація становить лише 7% загального обсягу, невербальними сигналами – 93% (міміка, пози, жести, дотики – 55%, голосові паралінгвальні явища – 38%) [2, с. 12]. Тож постає питання, чи не замало уваги приділяється таким компонентам у навчальному процесі, особливо стосовно вивчення іноземних мов.

Проблема дослідження визначена нами так: розвиток професійної самосвідомості студентів ще не вивчений досконало, особливо не виокремлені шляхи досягнення результатів усного іншомовного мовлення професійного спрямування. Об'єктом вивчення є процес навчання французької та англійської мов у аграрному закладі.

Недостатньо дослідженими у сформульованій науковій проблемі є застосування паралінгвістичних засобів у вивченні іноземної, зокрема французької та англійської мов, у нефілологічних вищих навчальних закладах. Вибір теми дослідження зумовлений метою навчання студентів аграрних закладів, яка передбачає засвоєння іноземної мови відповідно загальноєвропейського рівня B2. Уміння використовувати паралінгвістичні засоби в усному мовленні мають поліпшити якість висловлювань студентів та сприяти підвищенню мотивації до самовдосконалення навичок володіння іноземною мовою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретичною основою статті стали дослідження невербальних засобів спілкування вчених вітчизняної та зарубіжної методичних шкіл. Тема невербального супроводу мовлення цікавила вчених ще з давніх часів. Свого часу Ч. Дарвін у книзі «Вирази емоцій людей і тварин» (1872) зазначав, що жестові й мімічні елементи додають ясності та ширості висловлюванню і збільшують його ефективність [3, с. 27]. На початку ХХ сторіччя почалось активне дослідження паралінгвістичних засобів, але пік цікавості до цієї теми припадає на другу половину ХХ століття (наукові праці Г. Колшанського, Е. Бенвеніста, А. Штангля та ін.). Лінгвіст Е. Бенвеніст зауважує: «Людська здатність до символізації досягає свого найбільшого вираження в мові, яка переважно символічна; усі інші системи комунікації – графічні, жестові, візуальні тощо – похідні від мови та передбачають її функціонування» [4, с. 80]. А. Штангль виділив критерії розуміння мови тіла й підкреслив, що необхідно враховувати обставини, за яких відбувається невербальна комунікація, аби окреслити ту чи іншу особливість невербальної поведінки людини [5, с. 71]. Варто зауважити, що на той час культивувалась думка, що паралінгвістичні засоби – це лише супровід вербального ряду. Уважалось, що невербальна поведінка має допоміжне значення. Зазначимо, що багато термінів і зараз мають неоднозначне тлумачення. Американський дослідник Р. Харісон

дав чіткіше визначення поняття вербальної мови, яка, на його думку, характеризується визначеністю та дискретністю, тоді як невербальна – мимовільністю й континуальністю. На підставі цього вчений зробив висновок, що значна частина невербальних текстів узагалі не може бути переведена в код будь-якої мови без істотної втрати їх значення для учасників комунікації [6, с. 56].

У сучасній науковій літературі паралінгвістика активно досліджується такими вченими, як Е. Холл [9], П. Екман [10], А. Піз, Б. Піз, Ф. Бацевич [7], Ф. Хміль [8] та ін.

Дослідники Б. Піз та А. Піз проаналізували тисячі записів інтерв'ю та перемовин 70-х і 80-х років ХХ століття й виявили, що від «мови тіла» (так західні дослідники називають невербальні компоненти мовлення) залежить від 60 до 80 відсотків впливу на результат перемовин. Дослідження показало, що, на відміну від телефонних розмов, де на результат впливають лише переконливі аргументи, на вирішення проблем у ділових розмовах тет-а-тет впливає більше те, що ми бачимо, ніж те, що ми чуємо [11, с. 28]. Е. Холл провів низку досліджень і порівняв культурно-комунікативні характеристики різних країн. На основі отриманих даних він поділив країни на висококонтекстуальні та низькоконтекстуальні. На думку Е. Холла, без контексту мовний код є неповним. Для представників культур із низьким контекстом характерно говорити прямо, називаючи речі своїми іменами [9].

У висококонтекстуальних культурах, до яких Е. Холл зараховує французьку, багато визначається немовним контекстом: поведінкою, реакцією, зовнішнім виглядом тощо. Великобританія ввійшла до списку країн із низьким контекстом. Отже, спробуємо висловити характерні риси цих двох видів культур, за Е. Холлом, у порівняльній таблиці 1.

Е. Холл пише [9], що французи знаходяться набагато вище у шкалі контексту, ніж німці чи американці, тому їм потрібна детальна фонові інформація.

Ми взяли до уваги важливість вивчення немовних контекстів, тому для нас найбільш цінними є педагогічні дослідження цього питання. Не можна не згадати праці відомих сучасних дослідників Маріон Тельє, Матільди Гардіюлі та Бріджит Біджі [13], які займаються впровадженням паралінгвістичних засобів мовлення у викладання іноземної мови. Саме вони розробили типологію жестових знаків, а дослідниця Маріон Тельє започаткувала термін «педагогічний жест» [12, с. 32]. Останніми

Таблиця 1

Порівняльна характеристика французького та англійського мовлення

Риси французького мовлення	Риси англійського мовлення
Важливо не те, що сказано, а як саме	Викладення сутності мовлення простою, зрозумілою мовою
Численні та багатозначні паузи в мовленні	Відсутність пауз у мовленні
Використання невербальних сигналів і символів	Мала частка невербальних форм спілкування
Велике значення зорового контакту	Зоровий контакт не має значення
Ухил від конфлікту, вирішення проблем без відкритого вираження незадоволення	Чітка і ясна оцінка всіх обговорюваних тем і питань

роками зарубіжна методика демонструє зацікавлення такими невербальними компонентами, як емотикони, комікси, що відображено в дослідженнях таких напрямів, як мультимодальна лінгвістика, невербальна семіотика, Інтернет-лінгвістика [14, с. 183]. Варто зауважити, що ми не маємо на меті проаналізувати систему наявних досліджень невербальних компонентів мовлення та їх уживання, лише прагнемо привернути увагу до невирішених проблем у цій сфері. З одного боку, хоча теорія Е. Холла дуже цікава, не можемо погодитись, що у вивченні англійської мови, хоча й низькоконтекстуальної, жести й міміка не відіграють ролі. З іншого боку, впевнені, що проблематикою статті ми зобов'язані саме цій теорії. А значення паралінгвістичних компонентів у ділових перемовинах важко переоцінити, тому важливо представити новий підхід до засвоєння іноземної мови студентами нелінгвістичних закладів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Варто зазначити, що в наукових дослідженнях, на які ми посилаємось, існує неузгодженість загальної термінології. Терміни «паралінгвістичні засоби», «невербальна або немовна поведінка», «немовні засоби», «мова тіла» тощо вживаються як синонімічні. У дослідженні ми використовуємо термін «невербальне спілкування» в більш широкому значенні, а «паралінгвістичні засоби спілкування» – як більш вузьке поняття, оскільки конкретне понятійне значення термінології не є нашим прямим завданням. Окрім того, у межах дослідження знаходиться вираз обличчя – окулесика – та дотики – гаптика, а поза межами залишаються жестові мови й пантоміма. Науковці досі не дійдуть згоди з приводу цінності невербальних комунікативних засобів, більшість уважає такесіку (тактильні характеристики), просодіку (фонетичні аспекти мовлення), кінесіку (міміку та жести) паралінгвістичними засобами, але не всі підтримують зарахування зовнішнього вигляду людини (одяг, стиль, прикраси, зачіска, косметика) [1, с. 60] до сфери паралінгвістики.

Щодо ділового спілкування, то всі тонкощі й секрети успіху мають невербальне походження. Свідоме використання паралінгвістичних засобів різних типів, наприклад, певна інтонація, пильний погляд в очі або манера сидіти, може вплинути позитивно або негативно на хід ділової комунікації.

Усе – від потиску рук і жестикуляції до погляду та інтонаційного оформлення мовлення – має значення в усному висловлюванні.

Аналіз посібників для студентів 1 курсів нефілологічних вищих навчальних закладів, які використовуються в Сумському національному аграрному університеті, показав, що, незважаючи на комунікативну спрямованість, складник невербального спілкування відсутній. Отже, мета дослідження пояснюється новими вимогами до володіння іноземною мовою студентами немовних вищих навчальних закладів, недостатньою ува-

гою до паралінгвістичних засобів навчання з боку навчальних посібників, невмінням використання невербальних засобів студентами та потребою проведення спеціальних досліджень.

Під час дослідження використовувалися такі методи: аналітичний і метод соціологічного опитування, а саме: аналіз наукових робіт з методики навчання іноземних мов з метою обґрунтування теоретичних основ уживання паралінгвістичних засобів для студентів нефілологічних закладів; наукове спостереження за використанням майбутніми спеціалістами аграрного сектору паралінгвістичних засобів у комунікації з метою отримання професійних навичок; анкетування студентів, що вивчають англійську та французьку мови в Сумському національному аграрному університеті, щодо виявлення їхньої думки про ефективність використання паралінгвістичних засобів в усному спілкуванні іноземною мовою; методичний експеримент для перевірки визначеної гіпотези.

Метою статті визначаємо теоретичне обґрунтування необхідності інтеграції паралінгвістичних засобів у вивчення французької та англійської мов майбутніми спеціалістами аграрного напрямку й дослідження впливу цієї інтеграції на розвиток комунікативних навичок студентів. Досягнення мети базується на вирішенні таких завдань: провести аналіз наявних теоретичних досліджень паралінгвістичних засобів у мовленні, визначити їх методичну типологію; провести порівняння невербальних засобів французької та англійської мов, що можуть використовуватись у професійному усному спілкуванні майбутніх спеціалістів аграрного сектору, отже, відібрати навчальний матеріал для практичного дослідження; перевірити ефективність впливу паралінгвістичних засобів на засвоєння запропонованого матеріалу в групах з вивчення французької та англійської мов, порівняти результати; сформулювати висновки щодо перспектив використання досліджуваних елементів на занятті з іноземної мови в нефілологічних вищих навчальних закладах.

Гіпотеза дослідження: якщо студенти нефілологічної спеціалізації використовують поряд із вербальними паралінгвістичні засоби мовлення, то навички усного мовлення розвиваються згідно з комунікативними правилами країни, мова якої вивчається, матеріал запам'ятовується надовго, їхні професійні навички іншомовного спілкування дають можливість прямо або в скайпі спілкуватися із зарубіжними партнерами, маючи впевненість у своїх знаннях.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж перейти до експериментальної частини, вважаємо за доцільне подати типологічну таблицю паралінгвістичних засобів (згідно з Лінгвістичним енциклопедичним словником В.М. Ярцевої), які можуть і мають доповнювати вербальну частину навчального процесу (див. таблицю 2).

Країни, звичайно, мають певні відмінності, особливо стосовно жестів.

Типологія паралінвістичних засобів спілкування

Галузь паралінвістики	Визначення
Кінесика	Наука про жести, жестові системи та жестові процеси
Окулесика	Наука про мову очей і візуальну поведінку під час комунікації
Гаптика	Наука про мову дотиків і тактильні відчуття
Гастика	Наука про прийом їжі, комунікативні та знакові функції продуктів харчування й напоїв
Ольфакція	Наука про запахи й роль запахів у комунікації
Проксеміка	Наука про простір комунікації та його функції
Хронеміка	Наука про час комунікації та його функції

Таблиця 3

Паралінвістичні засоби, що використовуються в навчальному діалозі, та їх символи

Значення паралінвістичного засобу	Техніка виконання	Символ
Привітання	Рукопотискання, поцілунок	✕
Найвища оцінка. Супер! Браво!	Піднятий великий палець у зібраній у кулак руці	👉
Увічливе заперечення. Ні, дякую.	Рука відкритою долонею від себе, голова трохи відхилена вбік	☹️
Категоричне заперечення: ні, я не згоден	Зігнута рука на рівні плеча долонею від себе	👈
Упевненість: я вас запевняю	Зігнута рука на рівні плеча, піднятий указівний палець	👉
Недовіра: не може бути, я тобі не вірю	Доторк до ока вказівним пальцем	👁️
Побажання, щоб усе збулося	Перехрещені вказівний і середній пальці	✕
Утаємничення: це секрет	Зціплення губ двома пальцями	👄
Прохання про тишу: замовкни, стоп!	Указівний палець перпендикулярно губ	👄
Усе добре, все в порядку	Коло з указівного та великого пальців	👉
Радість	Посмішка	😊
Веселощі	Сміх	😊
Здивування	Великі очі	👁️
Привертання уваги	Підіймання руки догори	👉

Французи, коли малюють указівним пальцем спіраль біля голови, це означає «дика ідея», а якщо вони підносять три стиснуті разом пальці до рота – це найвищий ступінь схвалення. Наприклад, англійці, на відміну від французів, вважають, що жестикуляція є ознакою нещирості. Рух пальця з боку в бік у Франції означає відмову, а в Англії піднімають палець великої руки, щоб зупинити таксі [15].

Культурних різниць між країнами багато, але базові сигнали мови тіла ті самі. Коли люди щасливі, вони посміхаються, коли в них горе, вони плачуть. У всьому світі голова є показником ствердження або заперечення. Сукупність таких засобів комунікації, як міміка, жести й інші рухи тіла, для досягнення ефективних ділових взаємин потребує певного педагогічного вивчення. До використання обрані лише ті засоби, які характерні для обох культур і зрозумілі українським студентам, зазначили їх символами, що легко знайти в Інтернеті.

У дослідженні Алена (1995) американські студенти мали запам'ятати список із 10 французьких виразів. За умовою, вирази мали становити ілюстративні жести. Дослідження показало, що ефект запам'ятовування був наявний навіть

через 5 тижнів. М. Тельє проводила експеримент із дітьми 5 років. 2 групи з 10 дітей мали вивчити 8 англійських слів, тільки одна група із жестовою візуалізацією, а інша – шляхом повторення. Через 4 тижні шляхом тестування визначено, що перша група стовідсотково запам'ятала слова, а результат іншої був низьким [12, с. 23].

Отже, в рамках дослідження складений навчальний діалог двома мовами, французькою та англійською, зі вставленими в текст символами (в роботі подано французький варіант):

- Salut, mon vieux! ✕
- ✕ Salut! Je te n'ai pas vu il y a longtemps..., ça va?
- Ca va très bien. 🤞 Il y a quelques jours je suis revenu de la France!
- Réellement? Super! 👉 Qu'est-ce que tu faisais là-bas?
- Attention! 🤞 J'ai fait mon stage à la ferme laitière de 20 hectares avec 30 kilos de quota. Je t'assure, 👉 je travaillais du matin au soir.
- Mon oeil! 👁️ Je ne te crois pas! Je te connais paresseux.
- Pas du tout! 🤞 En apprenant mon intention de devenir agriculteur, mon maître de stage m'a expliqué

des trucs dans son travail, j'ai appris à traire des vaches et beaucoup d'autre. Je vais te dire un grand secret ☺:il est envie de me proposer un bon travail après avoir terminé mes études en Technologie alimentaire.

– *Quelques chose d'incroyable! ✖Pourvu que ça marche! ✖*

– *Peut-être, tu voudrais partir avec moi?*

– *Non, merci. ☹Je n'aime pas l'agriculture. Je m'oriente vers le plus beau métier du monde – avocat! ☺La justice, c'est super! Et notre Ukraine c'est le seul pays pour y vivre et pour y travailler!*

– *Mon oeil! ☹Alors, après mon séjour en France, je pourrais créer une grande entreprise laitière en Ukraine. ☺☺Je te propose d'être notre représentant.*

– *O-là-là! ☺☺Quel grand rêveur! ✖Pourvu que ça marche!*

Визначено дві експериментальні групи студентів 1 курсу по 12 чоловік: А-1, що вивчає англійську мову на факультеті харчових технологій, Ф-1, що вивчає французьку мову, її становлять студенти з різних факультетів, і контрольну групу А-2 для порівняння результатів. Із діалогами працювали всі три групи, але перші дві – із жестовими знаками, а А-2 – за звичайною методикою. Через чотири тижні був проведений тест на меморизацію цього діалогу, який показав, що в групі А-1 85% студентів безпомилково відтворили зміст (щоправда, на дошці були відтворені жестові символи в тому порядку, в якому вони були в тексті), інші 15% відтворювали, але з помилками. Що стосується групи Ф-1, тут результат вийшов ненабагато гірший – 67%. Щодо контрольної групи, то лише 18% студентів змогли відобразити комунікативну одиницю, та ще й з помилками.

Висновки. Експеримент показав, що гіпотеза виявилася частково правильною: інтеграція паралінгвістичних засобів з вербальним компонентом може сприяти довгостроковому запам'ятовуванню одиниці інформації та збільшенню мотивації до вивчення іноземної мови. Причини нерівномірних результатів ще мають бути досліджені, можливо, річ у відчутті колективної підтримки або в глибині попередніх знань студентів аграрного університету. Узявши до уваги загальний результат, можна стверджувати, що методика графічного зображення невербальних компонентів у тексті є перспективною для продовження досліджень.

Більше того, соціологічне опитування у формі анкетування досліджуваних студентів показало, що 100% виступають за подібні експерименти, у 72% є почуття задоволення собою після експериментального уроку, 91% уважає гумор і педагогічні жести запорукою міцної мотивації до вивчення професійної іноземної мови. За результатом опитування визначено, що всі студенти як експериментальних, так і контрольної груп уважають необхідним вивчати професійну іноземну мову для спілкування з діловими партнерами й реалізації творчих проєктів.

Практична цінність роботи полягає у відборі паралінгвістичних засобів для інтеграції їх у навчальний процес викладання французької та англійської мов, розробленні перспективного навчального напрямку. Дослідження можуть бути використані для написання методичних рекомендацій або навчальних посібників з навчання усного мовлення студентів немовних закладів.

Проведений аналіз показує, що питання співіснування в одній площині кількох мовознавчих напрямів у межах дослідження невербальних засобів є перспективним. На нашу думку, різні сфери невербальної усної комунікації (кінесика, проксемика, гаптика, окулесика, гастика й хронеміка) є важливою частиною інноваційних наукових напрямів, а тому можуть стати предметом подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Демиденко Г.Д. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокulturі: монографія. 2-ге вид. Кривий Ріг: НПП АСТЕРІКС, 2016. 175 с.
2. Бутовская М.Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека). Москва: Научный мир, 2004. 440 с.
3. Дарвин Ч. О выражении эмоций у человека и животных / пер. с англ., гл. ред. В. Усманов. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 384 с.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика / пер. с фр. Ю. Караулова и др. Москва: Прогресс, 1974. 448 с.
5. Штангль А. Язык тела. Познание людей в профессиональной и обыденной жизни. Москва: Прогресс, 1986. 206 с.
6. Argyle M. Bodily communication. New York: Methuen, 1975. 334 p.
7. Бацевич Ф.С. Основы комунікативної лінгвістики: підручник. Київ, 2004. 342 с.
8. Хміль Ф.І. Ділове спілкування: навчальний посібник. Київ, 2004. 280 с.
9. Екман П.Е. Теорія брехні / пер. з англ. Київ: KM Publishing, 2012. 320 с.
10. Hall E.T. Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans. Yarmouth: Intercultural Press, 1990. 196 p.
11. Pease B., Pease A. The Definitive Book of Body Language. New York: Bantam Books. 2004. 404 p.
12. Marion Tellier. Faire un geste pour l'apprentissage: Le geste pédagogique dans l'enseignement précoce: impact sur le développement de la langue maternelle. Enfance et Language. Paris: L'Harmattan, 2010. P. 31–54.
13. Marion Tellier, Mathilde Guardiola, Brigitte Bigi. Types de gestes et utilisation de l'espace gestuel dans une description spatiale: méthodologie de l'annotation. Actes du premier défi geste langue des signes. DEGELS 2011, Montpellier. Laboratoire Parole et Langage, 2011. P. 45–55.
14. Макарук Л.Л. Новітні лінгвістичні галузі дослідження невербальних усних та невербальних писемних засобів інтеракції. *Філологічні науки*. 2016. № 1. С. 181–185.
15. LJ: Livejournal. URL: <http://maryflame.livejournal.com/21106.html> (дата звернення: 13.04.2019).